

слав Ярославич — батько Олега — одружив його з візантійською аристократкою ще до 1076 р. Таке припущення, на нашу думку, дає змогу пояснити, чому Олег не міг бути полоненим Візантії. Зв'язки і становище Феофано допомогли йому зайняти гідне місце у візантійському суспільстві, а потім і одержати підтримку в справі відновлення втраченої влади в тмутараканському князівстві.

Опис печатки Олега-Михайла:

Лицьовий бік. Чотирирядковий напис: КĒВΘ [МІХАНА | ТѠМАТ | АРХѠ. Обідок крапками.

Зворотний бік. Зображення архангела Михайла на повний зріст, з жезлом, навколо голови німб, по боках — літери: М—Х (внизу справа — І?). Обідок крапками.

Діаметр — 24×22 мм. Вага — 13,39 г.

Зберігання — колекція М. Комського (м. Київ).

Д. Я. БЕРГ

Новый тип печати Олега-Михаила

Резюме

В 1972 г. была обнаружена свинцовая печать с изображением архангела Михаила и надписью КĒВΘ [МІХАНА|ТѠМАТ|АРХѠ] («Господи, помоги Михаилу (архонту) Томатархи»). Легенда позволяет установить принадлежность печати черниговскому князю Олегу-Михайлу Святославичу (умер в 1115 г.), который на протяжении ряда лет был тмутараканским князем.

Титулатуры Олега-Михаила и его жены Феофано Музалониссы на этой и ранее известных печатях содержат существенные отличия, касающиеся территориальных владений — «(архонт) Томатархи» (Тмутаракани), «архонт Матрахи (Тмутаракани), Зихин и всей Хазарии», «архонтисса России».

По мнению автора, несовпадение титулатуры князя и его жены объясняется разной хронологией печатей. Вновь открытая печать Олега-Михаила могла относиться к ранним, а с более полной титулатурой — к поздним годам его княжения в Тмутаракани (1083—1094 гг.), тогда как печать Феофано следует датировать заключительным «русским» периодом правления ее супруга (1097—1115 гг.).

В. М. ПЕТЕГИРИЧ

Пам'ятки часу навали золотоординців на Галицьку землю

Археологічні матеріали поряд з писемними даними вже давно стали необхідним джерелом у вивченні однієї з важливих і трагічних сторінок вітчизняної історії — періоду навали золотоординців. Розкопки відкрили картину розгрому таких давньоруських міст, як Київ, Райковецьке городище, Колодяжин та ін.¹ Щодо міст Галицької землі, то за винятком окремих даних, здобутих під час дослідження Пліснеська, Звенигорода, Галича тощо, ми ще не маємо переконливих свідчень. Серед матеріалів інших пам'яток привертають увагу результати розкопок на городищі в с. Городниця Городенківського району Івано-Франківської області*.

Городище відкрив 1876 р. В. Пшибиславський². Воно розташоване над селом, на високій, 150-метровій горі, обмеженій ярами Дністра і його невеликих приток Ямгорова і Сухого потоку. Складна і досить

¹ Каргер М. К. Древний Киев. М.; Л., 1958, т. 1, с. 328—340; 496—508; Гончаров В. К. Райковецкое городище. Киев, 1950, с. 19—21; Юра Р. О. Древний Колодяжин. — АП УРСР, 1962, т. 12, с. 63, 120.

* Розкопки на городищі в 1938—1939 рр. здійснив М. Ю. Смішко. Їх результати, за винятком окремих згадок, залишалися неопублікованими. Автор висловлює щирі подяку М. Ю. Смішко за передані в його розпорядження матеріали.

² Kopernicki J. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem. — ZWAK, 1878, t. 2, s. 20.

добре збережена система оборонних валів і ровів, які замикають площу понад 6 га, дає змогу віднести його до городищ складного типу³ (рис. 1).

Вал і рів навколо дитинця в одній з ділянок були перерізані. Саме тут можна було простежити, що вал споруджено звичайною для давньоруського військового будівництва технікою. Його серцевину становив чорнозем, знятий під час викопування рову. Верх валу і його внутрішній та зовнішній боки насапані з глини, вибраної під час поглиблення рову. Ширина валу в його основі — 14 м, висота — 2,4 м. Ширина рову становила 12 м, а найбільша глибина — 2,5 м.

Перші дослідники цієї пам'ятки основну увагу приділили вивченню археологічних культур та давньоруських могильників у самому селі і на його околицях⁴. Натомість під час досліджень 1938—1939 рр. на городищі, крім перерізу валу, виявлено цікаві давньоруські житлові споруди. Дві напівземлянки розкопано в південній частині городища (рис. 1)⁵.

Житло I, прямокутної форми, розмірами 2,8×3,5 м, орієнтоване стінами за сторонами світу з незначним відхиленням (рис. 2, I). Контур напівземлянки простежувався на глибини 0,5 м, долівка заглибле-

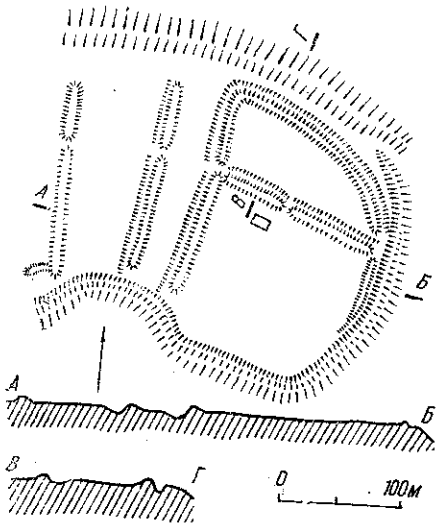

Рис. 1. Загальний план та перерізи городища (за І. Коперніцьким).

на до рівня 1,05 м*. Житло було вкопане в материк на 0,55 м і заповнене темною землею. Піч, вирізана в стіні, розміщувалась в його північно-західному куті. Її стінки перепалені до 2 см товщини, а черинь вимазаний глиною. На долівці в південно-східному куті житла лежав на лівому боці чоловічий скелет. Він скорчений, з незвично вигнутим хребтом, що вказує на раптову загибель людини, можливо, від удару сокири, яка лежала на тазі кістяка. На рівні пояса знайдено бронзову чотирикутну пряжку і рамку бронзової округлої пряжки. Збоку небіжчика трапився невідомий залізний предмет**. Поруч з людським кістяком лежав скелет собаки, очевидно, теж вбитого.

До північної стінки житла примикала овальна яма, яка перерізала інший скелет, знайдений у порушеному стані. Можливо, яма була на місці входу в житло. На це вказує хоч би той факт, що скелети людини і собаки виявлені в протилежному від неї куті, де вони, мабуть, шукали останнього порятунку від ворога, який увірвався через вхід. Крім того, якщо визнати дану яму за вхідну, то розташування

³ Детальний опис оборонних споруд городища подають В. Пшибиславський і І. Коперніцький (Див.: *Kopernicki J.* Op. cit., s. 23—26).

⁴ *Kopernicki J.* Op. cit., s. 26—68; *Przybyslawski W.* Wstęp z poszukiwań archeologicznych w Horodnicy nad Dniestrem dokonanych w r. 1878. — ZWAK, 1879, t. 3, s. 70—73; *Kopernicki J.* Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem. — ZWAK, 1884, t. 8, s. 3—32.

⁵ В наукову літературу вже потрапили згадки про ці житлові споруди (Див.: *Ратич О.* Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957, с. 45). М. К. Каргер помилково відзначає три напівземлянки (Див.: *Каргер М. К.* Древний Киев, с. 361).

* Тут і далі всі глибини подаються від сучасної поверхні.

** Незважаючи на наші розшуки у фондах Львівського історичного музею, даних предметів серед матеріалів з Городниці не виявлено, тому подаємо тільки писемну згадку про них автора розкопок.

її і печі поруч⁶ є підставою для датування житла середньою XIII ст. На долівці між людським скелетом і згадуваною ямою лежав камінь і скупчилося багато вуглинок від згорілого дерева.

Житло II являє собою напівземлянку прямокутної форми із заокругленими кутами розміром 2,2×2,9 м, орієнтовану стінками за сторонами світу (рис. 2, II). Контури житла простежувалися на глибині 0,45 м, його долівка, вкопана в материк на 0,55 м, зафіксована на глибині 1,05 м. У північній стіні була вирізана піч. Вона мала двошаровий черинь, кожний шар якого завтовшки 5 см, верхній був викладений уламками кераміки і вимазаний глиною, а весь купол сильно перепалений. Біля печі лежав скелет дорослої людини без кісток ніг. У південно-східному куті згорілого житла знайдено безладно розкидані кістяки п'яťох дітей. На дні напівземлянки трапилось багато вуглинок, а стіни її були перепалені до 3 см товщини. Сліди дії вогню зашипились також на людських скелетах.

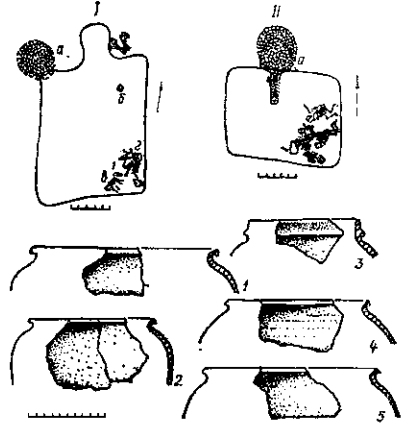

Рис. 2. Житлові споруди (I—II) та кераміка (1—5) з городища:
а — черинь; б — камінь; в — залізний предмет; г — залізна сокира.

Все це дає підстави твердити, що під час нападу на городище мешканці були вбиті, а їх домівки спалені. Оскільки всі металеві речі з житла втрачені, то єдиним датуючим матеріалом є кераміка. Вона представлена горщиками з різко відігнутими назовні вінцями і косо зрізаним краєм, завдяки чому зовнішній край вінець відтягнутий вниз і має загострену форму. В глині є домішки піску, випалено посудина до цеглястого або сіро-брунатного кольору. Більшість з них неорнаментовані. Лише деякі прикрашені на плічках ледь заглибленими горизонтальними лініями. Діаметр вінць — від 16 до 24 см (рис. 2, 1, 3—5). М. В. Малевська вважає, що в XII—XIII ст. такий тип горщиків був найбільш характерний для Галицької землі⁷. Він добре представлений в Пліснеську, Галичі, Ленківцях, на давньоруських селищах поблизу с. Бовшів⁸. Значна кількість такого посуду відома також на волинських городищах в Белзі, Волині та в інших районах Русі⁹. На всіх перелічених пам'ятках ці горщики датуються XII—XIII ст.

Серед керамічного матеріалу жител виявлено один фрагмент посудини з вузькою вертикальною шийкою і сильно виступаючим круговим валиком, призначеним для закріплення на горловині шнурка під час транспортування виробів (рис. 2, 2). Такі посудини в XII—XIII ст.

⁶ Таке розташування найбільш характерне для жител XII—XIII ст. (Див.: Раппопорт П. О. Про розвиток планової структури древньоруських жител лісостепової зони. — Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, с. 106—107. Раппопорт П. О. Древнерусское жилище. — САИ, 1975, ЕІ-32, с. 140).

⁷ Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII—XIII вв. — КСИА АН СССР, 1969, вып. 120, с. 8, рис. 2, 7—14.

⁸ Кучера М. П. Кераміка древнього Пліснеська. — Археологія, 1961, т. 12, с. 151, рис. 3; Малевская М. В. К вопросу о керамике..., с. 8, рис. 2, 10; Малевская М. В., Раппопорт П. А., Тимошук Б. А. Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. — СА, 1970, № 4, с. 118, рис. 5, 3—4; Крушельницька Л. І. Дослідження верхніх шарів на поселенні біля с. Бовшів в 1961 р. — МДАПВ, 1964, вип. 5, табл. IV, 1—4; Баран В. Д., Чайка Р. М. Давньоруське поселення Бовшів II на Подністров'ї. — Археологія, 1972, 7, с. 99, рис. 2, 3, 6, 8, 11.

⁹ Фонди відділу археології ІСН АН УРСР. Розкопки автора. Bender W., Kierzkowska K., Bronicka-Rauhutowa J. Badania w Gródku-Nadbużnym w pow. Hrubieszowskim w 1955 г. — Sprawozdania archeologiczne, 1957, t. 3, s. 182; Звєргуго Я. Г. Древний Волковыск. Минск, 1975, с. 69—70, тип. 6, Б; Полубояринова М. Д. Русская керамика з Волянського городища. — КСИА АН СССР, 1972, вып. 129, с. 94, рис. 33, 1.

мали поширення лише на території Галицької, Волинської і Болоховської земель¹⁰.

Деякі археологічні знахідки з городища, які згадуються в літературі або належать до музейних експонатів, типові лише для давньоруських міст. Так, у фондах Львівського історичного музею є уламки амфор, трубчастий замок, наконечник стріла та спис. Цікава також

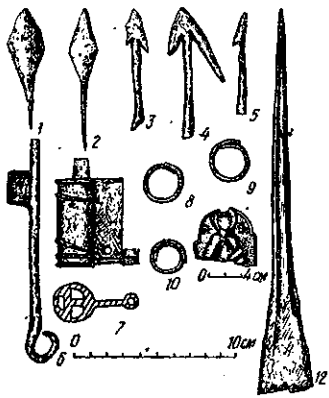

Рис. 3. Металеві речі (1—12).

верхня частина бронзової іконки з рельєфним зображенням богоматері з дитиною на руках. Її голова обведена німбом, а з боків вміщена монограма ІС ХС¹¹ (рис. 3). І. Коперницький згадує про знайдені на городищі три бронзові шпильки, з яких дві мали плоскі трикутні головки. Дослідник вважає, що призначення таких виробів не відоме¹². На нашу думку, вони являють собою бронзові писала, які трапляються виключно під час розкопок давньоруських міст або поселень, зв'язаних з ними¹³. З городища походять також дві кам'яні формочки для відливання хрестиків і гудзиків¹⁴. Навколо городища розташовано ряд давньоруських селищ та курганні і підплитові могильники¹⁵. Тут, крім рядових, були й окремі багаті поховання. В одному з них виявлено

залишки золототканої тканини. В підплитових похованнях знайдено значну кількість скляних браслетів¹⁶, які були типовими прикрасами міщанок. Отже, в могильниках, крім сільського населення, ховали також жителів міста.

Таким чином, археологічні матеріали дають всі підстави вважати, що на місці городища в давньоруський час існувало місто. Цю традицію, очевидно, передає назва сучасного села Городниця біля підніжжя гори, на якій розташоване городище. Добре збережена система оборонних споруд чітко визначає дитинець та посадські частини міста. Городище було соціально-економічним центром певної сільської округи. Згадані вище окремі археологічні знахідки мають типовий характер виробів міського ремесла.

Пожежа на городищі і загибель його жителів сталися в результаті ворожого нападу. Датування керамічного матеріалу з жител не суперечить тому, щоб пов'язати ці події з навалюю орд Батия.

З літопису відомо, що після розгрому Києва 6 грудня 1240 р. війська хана Батия рушили далі на захід, спрямовуючи свій основний удар на Володимир-Волинський і Галич: «и приде к Володимерю, и взя и копьем и изби и не щадя, тако же и град Галич, иным грады многы имже несть числа»¹⁷. В той же час, як випливає з цього ж літописного повідомлення, загони завойовників, ведучи наступ звичайним для них широким фронтом, спустошували інші райони¹⁸. В зону спустошень могла потрапити також Городниця. Увагу завойовників привертала лише досить значні і укріплені населені пункти.

¹⁰ Малевская М. В. К вопросу о керамике..., с. 12.

¹¹ Фонди Львівського історичного музею, інв. № 3328, III, 2024, III, 2025, III 2025 (1) III 2025 (2), III 2068, III 977 (1).

¹² Kopernicki J. Dalsze poszukiwania archeologiczne..., s. 6.

¹³ Медведев А. Ф. Древнерусские писала X—XV вв. — СА, 1960, № 2, с. 63.

¹⁴ Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки..., с. 44—45, табл. XIII, 29.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Rauhut Z. Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum archeologicznym w Warszawie. — Materiały wczesnosredniowieczne, 1960, t. 5, s. 238, tabl. 2, 13—14.

¹⁷ ПСРЛ. Спб., 1908, т. 2, с. 786.

¹⁸ Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. М., 1967, с. 123.

Факт вчиненого на городищі погрому, жертвами якого стали дорослі й навіть діти, перегукується з відомим літописним повідомленням про те, що Батий «изби вси и не пощаде от отрочать до сосущих млеко»¹⁹. Городницю, як і інші галицькі міста, спіткала доля багатьох давньоруських центрів. Археологічні матеріали, виявлені під час досліджень городища, є одним з небагатьох, але дуже важливих джерел для характеристики загальної картини наслідків навали в Південно-Західну Русь. Вони допомагають визначити ще один напрямок ворожих ударів у цьому районі і підтверджують свідчення літописів та інших писемних джерел про інтенсивне розорення величезної території Південно-Західної Русі ордами Батия.

В. М. ПЕТЕГИРИЧ

Пам'ятники времени нашествия золотоордынцев на Галицкую землю

Резюме

Статья посвящена историко-археологической интерпретации материалов, изученных в результате исследований древнерусского городища в с. Городница на Ивано-Франковщине. Обнаруженные на городище полуземляночные жилища были сожжены, а их жители убиты. Археологические материалы из жилищ датируются XII—XIII вв. Типичные изделия городского ремесла позволяют предполагать, что на месте городища существовал город, уничтоженный во время нашествия орд Батия на Галицкую землю.

Ю. В. КОСТЕНКО

Пам'ятки зарубинецької культури на Трубежі

Уперше матеріали із зарубинецьких поселень середньої течії р. Трубіж, одного з лісостепових притоків Дніпра, були введені до наукового обігу в 1969 р.¹ Інтерпретовані як залишки матеріальної культури одного з пізньозарубинецьких угруповань, вони використовувались дослідниками при тлумаченні історичної долі носіїв цієї культури. П. М. Третьяков вважав, що пізньозарубинецькі старожитності в поріччї Трубежа аналогічні брянським та поселенням перших століть нашої ери на Середній Десні². Є. В. Максимов називає їх матеріалами типу поселення Почеп на Верхній Десні³. Було висловлено припущення, що час появи цих поселень на Трубежі припадає на II ст. н. е.⁴

Протягом двадцяти років автор збирав підйомний матеріал, в тому числі зарубинецький, на багаточисельних поселеннях в межах Баришівського району Київської області. На 30 км відріжку р. Трубіж виявлено залишки семи поселень зарубинецької культури (рис. 1). Проте лише у двох пунктах, поблизу Баришівки в урочищі Острів та неподалік с. Коржі в урочищі Рябці, переважає підйомний матеріал зарубинецького часу. Тому в статті розглядаються лише матеріали, датування яких першими століттями до нашої ери — першими століттями

¹⁹ ПСРЛ, т. 2, с. 781.

¹ Савчук А. П. Поселения зарубинецкой культуры в поречье р. Трубеж. — МИА, 1969, № 160, с. 82—87.

² Третьяков П. М. Старожитності I тисячоліття н. е. в Середньому Подесенні. — Середні віки на Україні, 1971, вип. 1, с. 114; Третьяков П. М. Зарубинецкая культура и поднепровские славяне. — СА, 1968, № 4, с. 60.

³ Баран В. Д., Максимов Є. В. Досягнення і проблеми раннеслов'янської археології. — Археологія, 1978, вип. 26, с. 66.

⁴ Максимов Є. В. Зарубинецкая культура. — В кн.: Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, с. 40.